

DEEL I

Het gespleten bewustzijn

Op de vulkaan

‘Weten wat het juiste is en het toch niet doen, getuigt van een gebrek aan moed,’ zou Confucius hebben gezegd. Maar zo simpel is het niet. Zelf ervoer ik de absurditeit en gevolgen van de menselijke stijfkoppigheid nooit zo dramatisch als tijdens mijn verblijf op Montserrat. Dit kleine Caraïbische eiland is een waar paradijsje. De zee is diepblauw en glashelder. Op de stille stranden wiegen palmbomen in de wind. Vriendelijke mensen leven er te midden van een weelderige plantenrijkdom. Vanuit het gebladerte kwinkeleren zeldzame, knalgele troepialen. Decennialang was Montserrat een geheimtip onder rocksterren. Niet voor niets kwamen de Rolling Stones, Sting, Michael Jackson en Elton John op dit eiland hun platen opnemen.

Daarnaast heeft Montserrat een vulkaan. Vanwege die vulkaan reisde ik in juni 1997 naar het eiland. Een krant wilde dat ik erover schreef. Was er immers een beter onderwerp dan de duizend meter hoge Soufrière Hills, volgens geologen de actiefste vulkaan van de wereld? Ik was vooral geïnteresseerd in de mensen die leefden in de schaduw van deze vulkaan, die elk moment opnieuw kon uitbarsten. Twee jaar daarvoor was het grootste stadje van het eiland, Plymouth, onder de lava bedolven. De bewoners waren op tijd geëvacueerd.

De fotograaf die meeding wilde foto's maken van het zogenaamd verlaten stadje. We vroegen een vergunning aan en reden erheen. Achter onze jeep wervelde een naar zwavel stinkende stofwolk op. Hoe dichter bij Plymouth, des te vaker we zaten te hoesten. De giftige vulkaan irriteerde onze luchtwegen. Bij aankomst ontvouwde zich een apocalyptisch tafereel: de straten lagen begraven onder lavastenen, de meeste huizen waren ingestort.

Tussen het puin waanden we ons alleen. Plymouth was niet alleen verwoest en vergiftigd, maar lag ook binnen het directe bereik van de vulkaan die opnieuw op uitbarsten stond. Daarom mocht je hier maximaal een paar uur zijn. Maar tussen de ruïnes bewogen zich mensen. Een oude man bereidde zijn middageten op een olievat. In de ingang van een bouwvallig huis waste een jonge vrouw een oudere. Op een open stuk, waarschijnlijk ooit het dorpsplein, zaten tientallen mannen en vrouwen in de as te kletsen terwijl tussen hun benen een paar kinderen in het giftige stof speelden. De aanwezigen schonken ons nauwelijks aandacht. Wat deden ze hier? Ze wekten niet de indruk dat ze zich voor even op dit verboden terrein ophielden. Ik sprak een vrouw aan in de deuropening van een andere bouwval. 'We wonen hier,' antwoordde ze. Wilden we misschien binnenkomen? Ze leidde ons naar een donkere kamer waarin door een gebarsten venster amper licht viel. Er stonden een smal tweepersoonsbed, een tafeltje en twee stoelen. Alles was bedekt door een laag as. Waarom waren ze niet verhuisd naar de nieuwe woningen die de overheid beschikbaar had gesteld in het veilige noorden van het eiland? 'Dit is ons huis,' antwoordde ze terwijl ze theewater kookte. 'Hier ben ik geboren. Hier heb ik altijd gewoond. En hier zal ik sterven.'

De onwrikbaren

Twee dagen later barstte de vulkaan weer uit, zonder waarschuwing vooraf. De nieuwe eruptie was nog veel sterker dan alle eerdere uitbarstingen. Een zuil van rook klom kilometers hoog de lucht in en vanuit de krater van de Soufrière raasden gloedwolken richting het dal. Helikopters stegen op om de mensen te redden die zich nog altijd in de verboden zone bevonden. En terwijl de pyroclastische stromen, die dodelijke mengsels van hete gassen, stenen en as, richting Plymouth rolden, verschenen er schepen van de Royal Navy voor de kust – Montserrat is namelijk een Britse kroonkolonie. De matrozen evacueerden de mensen die koppig in de stad waren gebleven naar de schepen.

Na een paar dagen waren ook de laatste vermisten gevonden en naar het veilige noorden gebracht. Toch vlogen de helikopters nog altijd. Vanuit de lucht zochten soldaten naar mensen die na hun redding waren teruggegaan. De geredden liepen over de gloeiende as van het muilezelpad terug naar hun huizen en zoete aardappelakkers in de schaduw van de vulkaan. Ze probeerden de grond te bereiken die aan hun voorouders was beloofd toen Montserrat de slaafge-maakten de vrijheid had toegekend. Die grond wilden ze niet opgeven, ook niet nu die was bedekt door een metersdikke laag van 600 graden hete vulkanische slakken. Aanmoed, volgens Confucius de voorwaarde voor juist handelen, ontbrak het hun absoluut niet.

Op de landingsplek van de helikopter keken de fotograaf en ik naar de mensen die uit het toestel klommen. Zij waren nu voor de tweede keer gered. Maar wat deden ze? Zodra de soldaten hen in het gekrioel uit het oog waren verloren, glijpten ze ervantussen. Ze begaven zich weer naar Plymouth en

de dorpjes waar de hitte van de vulkaan betonnen huizen had doen smelten. Zodra de helikopters alle geëvacueerden hadden teruggebracht, stegen ze weer op om de onwrikbaren opnieuw op te halen. Steeds vaker keerden de soldaten terug met lijkzakken.

Verstijfd van schrik

Hoofdschuddend nemen we kennis van dit soort verhalen waarin mensen hun leven op het spel zetten in een uitzichtloze strijd, alleen omdat ze zich niet kunnen instellen op een veranderde werkelijkheid. Tegelijkertijd voelen we mededogen met deze wanhopige mensen die koste wat kost en tegen alle redelijkheid in aan hun oude bestaan willen vasthouden.¹

Maar als we eerlijk zijn: is het handelen van de boeren uit Montserrat ons echt zo vreemd? Zelf hebben we niet het excuus dat we door een grote ramp in shock verkeren, noch lopen we het gevaar door groot leed ons verstand te verliezen. Toch zien we dagelijks mildere vormen van vergelijkbare weigeringen om de realiteit onder ogen te zien. Denk aan die kennis die al jaren vasthoudt aan haar afmattende en onbevredigende baan terwijl ze heus betere alternatieven heeft. Of aan de vriend die zich in een relatie telkens weer laat vernederen, omdat hij blijft hopen dat de verliefde tijden zullen terugkeren. En wie van ons heeft zichzelf er nooit op betrappt dat ze zonder goede reden een wijs advies om haar leven te veranderen in de wind sloeg? We weten deksels goed wat er zal gebeuren wanneer we niet eindelijk eens beginnen met meer bewegen of minder alcohol drinken. Je hebt een goed voornemen, probeert het een tijdje halfslachtig in de praktijk te brengen en voordat je het weet val je terug in oude ge-

woonten. Vervolgens troost je jezelf met de misleidende gedachte dat het allemaal heus zo'n vaart niet loopt.

Nog meer dan als individu hebben mensen als groep de neiging hun ogen te sluiten voor de werkelijkheid. Iedereen die binnen een organisatie heeft gewerkt kan hierover meepraten. Voor elk bedrijf, elke overheidsinstantie en elke sportvereniging is het telkens weer een grote uitdaging om zich aan te passen aan veranderende tijden. Een hele tak van de consultancy-industrie richt zich op 'verandermanagement' en probeert nieuwe manieren van doen aantrekkelijk te maken voor medewerkers, leden en klanten. Toch zouden organisaties de dure vergoedingen voor de bedrijfsadviseurs doorgaans beter in hun zak kunnen houden, want een plan hoeft maar te zinspelen op het veranderen van de bestaande verhoudingen, of de mislukking is zo'n beetje een feit. Uit een wereldwijde enquête onder duizenden hoge managers bleek dat meer dan 70 procent van de op verandering gerichte plannen strandt.²

Het is dan ook niet zo gek dat veel mensen ambigu reageren wanneer ze zien dat de wereld verandert. De signalen zijn niet te missen. De bladeren vallen al in de zomer van de bomen. Onze kinderen doen hun huiswerk door vragen te stellen aan een chatbot. Op straat zien we steeds minder jonge en steeds meer oude mensen.

We voelen het aankomen: bijna alles wat ons nu vanzelfsprekend lijkt zal dat in de nabije toekomst niet meer zijn. We beseffen: we kunnen de klimaatcrisis, de opkomst van kunstmatige intelligentie, de verregaande vergrijzing én ons eigen ouder worden alleen het hoofd bieden door radicaal nieuwe wegen in te slaan. We weten: het is niet houdbaar als acht miljard mensen op deze aarde hetzelfde welvaartsniveau zouden hebben dat voor ons vanzelfsprekend is. We

vrezen: ons voortbestaan staat op het spel. We zijn omgeven door ‘tikkende tijdbommen.’ De aftelmechanismen van deze bommen staan afgesteld op minder dan vijftig jaar, zoals de Amerikaanse evolutiebioloog Jared Diamond het uitdrukte. Om die reden is het niet zo gek om onze wereld te vergelijken met de vulkaan van Montserrat.

En toch verzetten we ons tegen verandering. In een tijd waarin het meer dan ooit nodig is dat de mensheid en elk individu zich openstelt voor verandering, worden we beheerst door de tirannie van de gewoonte.

Neem als voorbeeld de schizofrenie die de klimaatverandering bij ons veroorzaakt. Het vooruitzicht van extreme weersomstandigheden en rampzalige overstromingen jaagt ons schrik aan. Geen redelijk mens die eraan twijfelt dat als we doorgaan met olie en steenkool verbranden er binnen zeer afzienbare tijd halve landen in woestijnen zullen veranderen. Als gevolg van het fijnstof dat vrijkomt bij de verbranding van fossiele brandstoffen overlijden er nu al jaarlijks wereldwijd meer mensen dan tijdens de coronapandemie in haar geheel.³ Door klimaatverandering zullen zich meer infectieziekten door Duitsland verspreiden.⁴ Het is bepaald niet zo dat we blij zijn met benzine en kerosine, olie en gas. Dagelijks foeteren we op de effecten: lawaai en files, torenhoge energierekeningen, lange rijen op de vliegvelden en hittegolven in de zomer.

Je zou denken dat we met een zucht van opluchting van dit alles afscheid zouden nemen. We hebben immers alternatieven. Maar integendeel: hoe meer nieuwsberichten over verschrikkelijke klimaatrampen ons bereiken en hoe meer we onder onze eigen gewoonten lijden, des te verbetener we de eigen auto, vliegvakantie en zelfs onze verwarmingsketel verdedigen. We overwegen niet eens de mogelijkheid dat

een andere levensstijl ons gelukkiger zou kunnen maken.

We zijn ons ervan bewust dat de grote verandering niet kan worden tegengehouden. En dus zeggen we ook niet dat we dat nastreven. Wat we willen is een stuk bescheidener: een koerswijziging is noodzakelijk, alleen alsjeblieft nu nog even niet. In een onzekere wereld vinden we houvast bij onze gewoonten. Als een drenkeling klampen we ons vast aan de laatste planken van een zinkend schip.

In de volgende hoofdstukken gaat het ook over de verlamming die we van schrik ervaren ten opzichte van migratie, vergrijzing en de alomtegenwoordige aanwezigheid van steeds krachtigere computers. Niet alleen de samenleving is verlamd, maar ook elk individu. We zien dit verschijnsel bij mensen om ons heen en als we echt eerlijk zijn ook bij onszelf: we zien de kans en weten dat het slim zou zijn die te grijpen. En vervolgens blijft alles toch bij het oude.

De verklaringen liggen voor het oprapen. Zoals altijd ontbreekt het aan geld. En vraag mensen op straat waarom de samenleving niet de noodzakelijke veranderingen doormaakt, dan noemen ze in willekeurige volgorde: onbekwame politici, corrupte elites en de tekortkomingen van het kapitalisme. Toch geven we zulke verklaringen bijzonder halfhartig. Aan de ene kant kan niemand deze genoemde redenen betwisten. Aan de andere kant zal iedereen toch ook moeten toegeven dat deze factoren zeker niet de enige en trouwens niet eens de grootste hindernis vormen. Iedereen weet dat er nog iets meespeelt. Waarom gaat het anders zoveel over veranderingsmoeheid en de angst voor verlies? Uit deze discussies blijkt dat verandering niet uitblijft als gevolg van de omstandigheden, maar door toedoen van de betrokkenen. Mensen willen haar niet. Dat is een belangrijke constatering: verandering is niet alleen een sociaal, maar vooral een cognitief probleem.

Maar waarom? De weerstand tegen verandering wordt vaak verklaard door een actuele situatie die gewoonweg te veel van ons vraagt. Daardoor lijkt het toch weer aan de omstandigheden te liggen. Tegelijkertijd zijn ook de gangbare diagnoses van 'veranderingsmoeheid' en de 'angst voor verlies' zelden helemaal verkeerd. Maar ze raken alleen aan de oppervlakte en versluieren meer dan ze verduidelijken. Bovenal bagatelliseren ze het probleem. Ze accepteren de stilstand en zelfs de ontkenning van de realiteit als een gevolg van het helaas lastige parket waarin we ons bevinden, alsof deze houding onvermijdelijk is.

Stilstand is niet voorbeschikt

Dit boek neemt de weerstand tegen verandering serieus. Die wordt niet gezien als een gevolg van specifieke omstandigheden, maar van onze fundamenteel tegenstrijdige aard. Enerzijds is nieuwsgierigheid een van de sterkste driften van de mens, anderzijds wijzen we het nieuwe instinctief af. Enerzijds verlangen we naar een beter leven, anderzijds willen we ons eigen vertrouwde wereldje houden zoals het is.

Dat mensen geen verandering willen is heus niet specifiek voor onze tijd. Ook vroegere generaties stonden afwijzend of op zijn minst ambigu tegenover het nieuwe. Het verschil is alleen dat nu voor het eerst in de menselijke geschiedenis de algehele voorwaarden van het leven op het spel staan. Dat maakt de vraag naar hoeveel verandering we vervelend zouden vinden feitelijk irrelevant. De verandering komt sowieso, linksom of rechtsom.

Klagen over de omstandigheden of de menselijke dwaasheid helpt niet. Wat evenmin effect zal hebben zijn pogingen om de inertie te bestrijden met vriendelijke aansporingen,

waarschuwingen of dwang. Zolang die voorbijgaan aan de menselijke natuur, zullen ze de weerstand eerder vergroten. De milieubeweging en al die anderen die zich hebben ingezet voor een betere of rechtvaardigere wereld, of gewoon voor een koerswijziging van de eigen organisatie, hebben aan teleurstellende ervaringen geen gebrek. Dat het niet lukte, kwam meestal doordat de bereidheid tot verandering werd overschat.

Toch zijn samenlevingen wel degelijk in staat tot fundamentele verandering. Dat de Berlijnse Muur zou vallen, had niemand een jaar van tevoren voor mogelijk gehouden. En vele malen hebben mensen zich ontworsteld aan duizenden jaren oude gewoonten en zijn ze anders gaan leven, van de afschaffing van de slavernij en de Europese eenwording tot de man-vrouwgelijkheid en de wettelijke gelijkstelling van seksuele oriëntatie. Geen van deze kenteringen is afgerond. Maar allemaal verwezenlijkten ze in korte tijd wat voordien ondenkbaar leek.

De mens is zelfs in staat tot wereldwijde samenwerking. Zo werd door een gemeenschappelijke inspanning van alle landen aids teruggedrongen en werden de pokken, een van de dodelijkste besmettelijke ziekten, uitgeroeid. Het Montrealprotocol redde de ozonlaag, die in de jaren tachtig dreigde te bezwijken. We hebben er een handje van aan deze successen voorbij te gaan doordat we ze als vanzelfsprekend zijn gaan zien. Maar dat zijn ze niet.

Hoe kan de huidige, o zo noodzakelijke kentering slagen? De constatering moet zijn: we blokkeren onszelf. Dat betekent dat de enig mogelijke koers erin bestaat dat we onszelf en de ander beter gaan begrijpen. Verandering vereist dat we beter naar elkaar leren luisteren en elkaar serieuzer gaan nemen. Kunnen we de vinger leggen op de angsten die onszelf

en onze medemensen verlammen, op welke illusies ons verzwakken en hoe we ons laten manipuleren?

Alleen wie de valkuilen kent die wij mensen voor onszelf graven, kan die vermijden. Op het spel staat net zozeer ons huidige welzijn als het lot van toekomstige generaties. Uit recent wetenschappelijk onderzoek blijkt dat dezelfde illusies en verkeerde beslissingen die onze toekomst in gevaar brengen, inmiddels ook afbreuk doen aan ons levensgeluk. De wetenschap wijst echter ook in de richting van uitwegen en oplossingen. De hoogste tijd dat we deze inzichten gaan gebruiken.

Onze toekomst hangt af van de vraag of we bij onszelf een verlangen naar het nieuwe kunnen wekken. Drenkelingen kun je immers redden, maar ze moeten eerst zelf het hoofd boven water weten te houden.